

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ НАЩАДКІВ І СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ

Гордовська Тетяна

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hordovska.Tetiana@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0445-9615>

Мета статті – теоретичний аналіз останніх наукових досліджень з проблеми психологічних наслідків Голодомору, їх впливу на психічне здоров'я та зіставлення результатів дослідження з концептом моральної травми як формою передачі травматичного досвіду через покоління від свідків до нащадків.

Методи. У дослідженні застосовані теоретичний аналіз літератури та систематизація досліджень останніх років з проблеми травматизації осіб-свідків Голодомору та їхніх нащадків (проблеми моральної травми), а також методи синтезу, аналізу та узагальнення інформації.

Результати. Результати дослідження свідчать про ключові напрацювання в галузі досліджень психологічної травматизації осіб, які пережили Голодомор, характеристики, прояви та механізми передачі травматичного досвіду. Встановлено, що моральна травма є одним із важких психологічних наслідків геноциду.

Висновки. Моральна травма часто узгоджується з індивідуальним та колективним контекстом і має спільні ознаки з концептом колективної та культурної травми і посттравматичним стресовим розладом. Проте, на противагу цим поняттям, у структурі моральної травми виділяють наявність негативних моральних емоцій. Зокрема, переживання почуття провини, страху, сорому, тривоги. Моральна травма узгоджується з дослідженням індивідуальних наслідків травматизації свідків та нащадків Голодомору, оскільки описує ушкодження моральної совісті та цінностей людини, спричинених суб'єктивним сприйняттям та переживанням в індивідуальному досвіді ситуації як травмуючої. Водночас у визначеннях колективної та культурної травми ключове місце посідає наявність спільного травматичного досвіду.

Перспективами подальших досліджень можуть бути детальне теоретичне вивчення конструкту моральної травми в контексті психології геноциду та емпіричне дослідження особливостей травматизації нащадків свідків

Голодомору для подальшого її зіставлення з концептом моральної травми.

Ключові слова: травма, мораль, моральна травма, колективна травма, психологічні наслідки, Голодомор, геноцид.

Hordovska Tetiana. Peculiarities of psychological traumatization of descendants and witnesses of the Holodomor.

The purpose of the article is to analyze the latest scientific research on the psychological consequences of the Holodomor and their impact on mental health. Analysis and comparison of results with the concept of moral trauma as a form of transmission of traumatic experience through generations from witnesses to descendants.

Methods. The study uses theoretical analysis of the literature and systematization of recent research on the trauma of Holodomor witnesses and their descendants, consistent with the definition of moral trauma, including methods of synthesis, analysis, and generalization of information.

Results. A review of the literature identifies key developments in the field of research on psychological trauma of Holodomor survivors, characteristics, manifestations and mechanisms of transmission of traumatic experience. Comparison of these results with the concept of moral trauma and its key features.

Conclusions. Research shows that moral trauma is often consistent with the individual and collective context, and has common features with the concept of collective and cultural trauma, post-traumatic stress disorder. However, in contrast to these concepts in the structure of moral trauma distinguish the presence of negative moral emotions, namely the feeling of guilt, fear, shame, anxiety. Moral trauma is consistent with the study of the individual consequences of traumatizing witnesses and descendants of the Holodomor, as it describes the damage to moral conscience and human values caused by subjective perceptions and experiences in an individual's experience as traumatic, as opposed to collective and cultural trauma, joint traumatic experience.

Prospects for further research are a detailed theoretical study of the construct of moral trauma in the context of the psychology of genocide and an empirical study of the trauma of the descendants of Holodomor witnesses to compare and analyze the consistency of the data with the concept of moral trauma.

Key words: trauma, morality, moral trauma, collective trauma, psychological consequences, Holodomor, genocide.

Гордовская Татьяна. Особенности психологической травматизации потомков и свидетелей Голодомора.

Целью статьи является теоретический анализ последних научных исследований проблемы психологических последствий Голодомора и их влияния на психическое здоровье, а также сопоставление результатов исследования с понятием моральной травмы как формой передачи травматического опыта через поколение от свидетелей к потомкам.

Методы исследования. В исследовании используется теоретический

анализ литературы и систематизация исследований последних лет по проблеме травматизации лиц-свидетелей Голодомора и их потомков, в частности моральной травмы, включая методы синтеза, анализа и обобщения информации.

Результаты исследования свидетельствуют о ключевых наработках в области исследований психологической травматизации лиц, переживших Голодомор, характеристиках, проявлениях и механизмах передачи травматического опыта. Установлено, что моральная травма является одним из тяжелых психологических последствий геноцида.

Выводы. Моральная травма часто согласуется с индивидуальным и коллективным контекстом и имеет общие признаки с концептом коллективной и культурной травмы и посттравматическим стрессовым расстройством. Однако в противоположность этим понятиям в структуре моральной травмы выделяют наличие отрицательных моральных эмоций, в том числе переживание чувства вины, страх, стыд, тревогу. Моральная травма согласуется с исследованием индивидуальных последствий травматизации свидетелей и потомков Голодомора, поскольку описывает повреждение моральной совести и ценностей человека, вызванных субъективным восприятием и переживанием в индивидуальном опыте ситуации как травмирующей. В то же время в определениях коллективной и культурной травмы ключевое место занимает наличие общего травматического опыта.

Перспективами дальнейших исследований является подробное теоретическое изучение конструкта моральной травмы в контексте психологии геноцида и эмпирическое исследование особенностей травматизации потомков свидетелей Голодомора для дальнейшего сопоставления с концептом моральной травмы.

Ключевые слова: травма, мораль, моральная травма, коллективная травма, психологические последствия, Голодомор, геноцид.

Вступ. Збільшення кількості досліджень моральної травми свідчить про підвищення інтересу до вивчення чинників її впливу на психічне здоров'я та пошук шляхів корекції наслідків пережитих травм. Виникнення потреби дослідження моральної шкоди обумовлює вивчення моральної травми крізь призму конкретних культурних та загальнолюдських цінностей.

Часи Голодомору українського народу є одним із найбільш травматичних періодів в історії України. Наслідки геноциду простежуються через покоління як культурна та історична травма, що впливає на психічне здоров'я та благополуччя українців. Існує значна кількість наукових досліджень історичних та культурних наслідків Голодомору. Водночас психологічні наслідки не є повністю дослідженими в науковій літературі. Аналізуючи сучасні

напрацювання в галузі психології геноциду, було виявлено, що більшість досліджень у галузі психологічної науки сфокусовані на вивченні психологічних наслідків геноциду та їх відображенні на психічному здоров'ї людей, які були свідками цих подій. Слід зазначити, що механізми та особливості передачі травматичного досвіду свідками Голодомору нащадки не досліджували та описали лише достатньою мірою.

Завдання – описати та проаналізувати сучасні дослідження, що зосереджуються на вивченні впливу подій Голодомору на психічне здоров'я свідків цих подій та їхніх нащадків. Здійснити теоретичний аналіз конструкту моральної травми та зіставити отримані результати з виявленими психологічними особливостями, характерними для свідків та їхніх нащадків.

Мета – теоретичний аналіз останніх наукових досліджень з проблеми психологічних наслідків Голодомору та їх впливу на психічне здоров'я та зіставлення результатів дослідження з концептом моральної травми як формою передачі травматичного досвіду через покоління від свідків до нащадків.

Методи дослідження. У дослідженні застосовані теоретичний аналіз літератури та систематизація досліджень останніх років з проблеми травматизації осіб-свідків Голодомору та їхніх нащадків (зокрема, моральної травми), а також методи синтезу, аналізу та узагальнення інформації.

Обговорення результатів. Аналіз наукових досліджень Голодомору виявив, що існує значна кількість досліджень Голодомору як культурної та історичної травми, тоді як досліджень психологічних наслідків Голодомору, зокрема їх передачі між поколіннями недостатньо. Сучасні дослідження визначають існування значного негативного впливу переживання травматичного досвіду в прямих нащадків свідків цих подій (Горбунова, Климчук, 2020; Засекіна, Засекін, 2020; Vezo, Maggi 2015). Незважаючи на важливість дослідження моральної травми, що спричиняє психологічні страждання, існує недостатньо даних про моральні ушкодження тих, хто пережив Голодомор. Л. Засекіна (Zasiekina, et al., 2021) зазначає, що потрібні подальші дослідження для вивчення геноциду та його додаткових наслідків з точки зору моральної шкоди.

Дослідження впливу вимушеного голодування-геноциду українців показало відчутний вплив масової травми на здоров'я та

добробут людей (Bezo, Maggi, 2018).

А. Маслюк (Маслюк, 2010) визначає п'ять факторів, котрі вплинули на виникнення психологічних змін у людей, які пережили Голодомор. Це голод, обмеження, заборона на духовні практики, депривація інформації, руйнування традицій.

У науковій літературі встановлений зв'язок між спогадами з дитинства про нестачу продовольства людей, поточним вибором продуктів та особливостями харчування особи в різні періоди її життя. Ключові риси в зв'язку зі спогадами, які сформували сучасне ставлення до їжі – це максимізація інгредієнтів і практика харчування без відходів, помітне споживання в певну пору року, центральна роль хліба і харчові табу. Незважаючи на великий проміжок часу, що минув з часу голоду, спогади про нестачу їжі та голод все ще поширені та інтегровані в сучасні харчові звички людей (Conde-Caballero et al., 2021).

В. Горбунова та В. Климчук (Gorbunova, Klymchuk, 2020) у дослідженні психологічних наслідків досвіду переживання голоду в особистій та сімейній історії зазначають існування зв'язку між частотою оповідей в сім'ях про події часів Голодомору та масштабами страждань, яких зазнали представники старших поколінь родини в період голоду. Серед найпоширеніших поведінкових стратегій та переконань виділяють належне годування, створення запасів їжі, постійну увагу до здоров'я, недовіру до влади, розчарування в уряді та надання переваги потребам родини над потребами громади. Для осіб, які пережили Голодомор, характерним є переживання симптоматики посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Серед сильних емоційних реакцій та способів поведінки, які закарбувалися в людей під час Голодомору – жах, страх, недовіра, смуток, сором, гнів, стрес і тривога, зниження самооцінки, накопичення їжі, пошана до їжі, надмірна увага до їжі та переїдання, нездатність викинути непотрібні речі, байдужість до інших, соціальна ворожість і ризикована поведінка для здоров'я (Bezo, Maggi, 2015).

Як зазначає Н. Долішня (Долішня, Рослюк, 2011), для осіб, що пережили Голодомор, характерна унікальна поведінка, яка виконувала функцію запобігання виникненню почуттів болю і суму. Уникнення проявляється через замовчування, страх, внутрішні заборони та сором.

Голодомор великою мірою призвів до руйнування моральних засад гуманності, совісті, прив'язаності. На зміну особистісних характеристик через пережитий стрес вплинули страждання тих, хто вижив, і переживання відчуття провини цими людьми за безпорадність і неспроможність врятувати інших людей.

Завдяки дослідженням М. Обушного (Обушний, Воропаєва, 2009) виявлено, що для людей, яким під час Голодомору виповнилось від 1 до 7 років, характерний вищий рівень конформізму, тривожності, фобій та внутрішніх конфліктів, ніж в осіб, які на час Голодомору жили на територіях, вільних від цієї травми. Ключовим аспектом геноциду є те, що його наслідки тривають набагато довше, ніж фізичне знищення людей, що може призвести до передачі негативних наслідків між поколіннями (Brom, Kfir, & Dasberg, 2001; Bezo, Maggi, 2015).

Як зазначає Л. Засєкіна, культурні та колективні травми, пов'язані з історичними подіями, які мають ознаки геноциду, впливають на соціальне життя та психічне здоров'я не лише прямих свідків цих трагедій, але й їхніх нащадків. Перенесення травми з першого покоління людей, що пережили травму, до другого та наступних поколінь нащадків називають трансгенераційною травмою або травмою поколінь (Засєкіна, Гордовська, 2020). Травма поколінь може включати неадаптивні моделі поведінки, емоційні реакції страху та безпорадності (Горбунова, Климчук, 2020).

У людей, які вижили в період геноциду, з'явилася сукупність емоцій, внутрішніх станів та стратегій подолання на основі травм, які згодом були передані в друге і третє покоління (Bezo, Maggi, 2015). Травма може включати такі емоційні реакції як, наприклад, страх, безпорадність і неадаптивні моделі поведінки (Засєкіна, Гордовська, 2020).

Н. Келлерман (Kellermann, Natan, 2013) зазначав, що травматичний досвід передається через покоління шляхом несвідомої трансмісії травми через міжособистісні взаємини, через родинні комунікації, через рольові моделі та спадкову вразливість до ПТСР.

Найпоширенішими психологічними наслідками травм, що передаються через покоління, є зміни в світогляді, цінностях, ставленні до себе та поведінкових стратегіях нащадків. Такі травми впливають на способи вирішення проблем та побудову взаємин. Представники наступних поколінь можуть мати емоційні, когнітивні

та поведінкові зміни, пов'язані з травмами, яких зазнало перше покоління (Горбунова, Климчук, 2020).

Д. Бром, Р. Кфір, Х. Дазберг (2001) наводять дані, які вказують на те, що психотравма в контексті геноциду була пов'язана з різними розладами в спілкуванні між поколіннями в сім'ях тих, хто вижив, і з подальшими порушеннями ідентичності та добробуту другого покоління. Існує зв'язок між униканням розмов про ці травмуючі події в сім'ях та запереченням і знеціненням подій того часу серед нащадків (Gorbunova & Klymchuk, 2020).

Як зазначає Н. Долішня, табування розмов на тему Голодомору вплинуло на формування ідентичності українського народу. Табу є важливим фактором, що безпосередньо стосується створення культури народу, системи мислення і поведінки, сприйняття світу і самого себе, а, отже, ідентичності. Зазвичай табуйованими є ті почуття, які викликають у людини неспокій, сором, злість, гнів і співчуття, які заборонено проявляти (Долішня та Рослюк, 2011).

Оскільки під час переживання Голодомору люди змушені були вдаватися до дій, які не завжди відповідали їхнім моральним стандартам і судженням, можливе виникнення негативних моральних емоцій, зокрема сорому, провини, злості, огиди тощо в свідків та прямих нащадків Голодомору (Засєкіна, Гордовська, 2020). У нащадків свідків Голодомору спостерігаються такі прояви травми як переживання емоцій надмірного страху, тривожності та злості (Zasiekina, Zasiekin, 2020).

Травми геноциду передаються між поколіннями численними та інтенсивними емоціями – болю, страждання, гніву, страху та огиди. Довгострокові наслідки цих сильних емоцій простежуються в різних моделях ненадійної прив'язаності, що проявляються в другому та третьому поколіннях тих, хто пережив Голодомор (Zasiekina, et al., 2021).

Нащадки тих, хто пережив Голодомор, проявляють специфічні стратегії поведінки, пов'язані з їжею, а саме: правильне годування та значне зберігання їжі (Горбунова та Климчук, 2020). Переїдання та зберігання продуктів в українських сім'ях обумовлено страхом можливого повторення геноциду (Zasiekina, et al., 2021).

Поведінка нащадків свідків Голодомору характеризується нерациональним накопиченням, накопиченням надмірних запасів їжі, неможливістю відкинути небажане та непотрібне з речей,

надзвичайною повагою до їжі, переїданням та постійним станом занепокоєння щодо виживання (Bezo, Maggi, 2015).

Психологічні наслідки Голодомору для людей з наступних поколінь виражаються через когнітивні і поведінкові зміни. Пізнавальні наслідки пов'язані з тим, як інтерпретується життя, тоді як поведінкові наслідки впливають на стратегії подолання та реакції на світ, які визначають світогляд. Схильність до почуттів страху, жаху, смутку, байдужості до оточення, сорому, гніву може призвести до дефіциту психічного благополуччя і, як наслідок, виникнення загального стресу, тривоги та зловживання алкоголем, наркотиками. Ці наслідки може бути важко розділити на психологічні наслідки та проблеми психічного здоров'я, які мають нейробіологічні компоненти, але вони мають тенденцію до зменшення інтенсивності з покоління в покоління (Bezo, Maggi, 2015).

Результати досліджень психологічних наслідків геноциду свідчать про негативний вплив колективної травми як на свідків, так і прямих нащадків трагічних подій, що виявляються в емоційному дистресі, зокрема схильності до ПТСР у переживанні травми, неконтрольованих злості та гніву, проявах страху як очікування повторення цієї події (Baum, 2008). Горбунова та Климчук зазначають, що для осіб, які пережили Голодомор, характерні симптоми ПТСР, що мали значні психологічні наслідки для наступних поколінь (Gorbunova & Klymchuk, 2020).

Існують дослідження, в яких визначено, що відчуття смутку та сорому пов'язані з етнічною ознакою тих, хто пережив Голодомор (Braga, Mello & Fiks, 2012). Оскільки низка перехресних досліджень свідчить про те, що моральні емоції, зокрема, сором, почуття провини, збентеження опосередковують моральні стандарти та моральну поведінку (Tangney, Stuewig & Mashek, 2007), виникає потреба дослідження Голодомору через призму підходу до розуміння моральної травми.

Моральна травма часто узгоджується з індивідуальним та колективним контекстом, тому важливо виділити ключові особливості моральної травматизації (Гордовська, 2021).

Спільний травматичний досвід, що має колективний характер, можна охарактеризувати як колективну травму. Травматичний досвід колективу містить компоненти як колективної чи спільної травми, так і особистої, індивідуальної травми. Для моральної травми ключову

роль відіграє суб'єктивне сприйняття та переживання в індивідуальному досвіді людини самої ситуації як травмуючої, тобто поняття моральної травми розглядається в контексті індивідуального досвіду (Koh, 2021).

Індивідуальну травму визначають як результат події, низки подій або набору обставин, які переживаються окремою людиною як фізично або емоційно шкідливі чи загрозливі, і які мають тривалі несприятливі наслідки для функціонування та фізичного, соціального, емоційного чи духовного благополуччя людини. Переживання почуття приниження, зради чи замовчування часто формують травматичні переживання (Wilson & Ford, 2012).

Отже, поняття моральної травми, на противагу індивідуальній травмі, вужче та стосується саме морального аспекту переживань людини, моральних емоцій, які виникають унаслідок цих переживань та порушення моральних стандартів як чинника, що передуює виникненню моральної травматизації. Моральна травма є підвидом психічної травми, яка має свою специфіку, передусім в емоційних переживаннях. Для відновлення психологічного благополуччя та психічного здоров'я робота з моральною травмою – необхідний етап психологічної допомоги (Засекіна, Гордовська, 2021).

Моральна травма існує в пам'яті конкретної особистості, що зазнала моральної травматизації. Моральну травму визначають через моральні норми та моральні судження, що розвиваються в моральних міркуваннях, моральній поведінці, моральних емоціях та моральних наслідках (Засекіна, Засекін, 2020).

Досвід моральної травми призводить до цілої низки симптомів психологічного дистресу (Frankfurt & Frazier, 2016), які проявляються в традиційних профілях симптомів ПТСР включно з вищими рівнями провини, гніву, сорому, депресії та соціальної ізоляції (Griffin, et al., 2019).

Одне з перших досліджень наслідків Голодомору в контексті моральної травми провели Л. Засекіна та С. Засекін (Zasiekina & Zasiekin, 2020). Дослідники описують моральну травму як глибокий психологічний дистрес, що може виникнути після вчинення, неможливості запобігти або стати свідком подій, які порушують моральні чи етичні переконання людини.

Для моральної травми характерно, що вчинки або відсутність будь-яких дій порушували моральний кодекс поведінки, завдавали

шкоди чи зраджували інших або ніяк не протидіяли вчиненню шкоди. До таких травм відносять катастрофи з масовими жертвами. Між різними соціальними групами допускається існування відмінностей, що полягатимуть у залежності соціального контексту від оцінювання людьми порушення моральних переконань. Досвід потенційних морально травматичних подій може спричинити виникнення негативних думок про себе, а також відчуття глибокого сорому, провини чи огиди, що може сприяти розвитку проблем психічного здоров'я, зокрема ПТСР та тривожності (Currier, et al., 2015).

Люди, для яких характерна моральна травма, часто відмовляються і уникають розмов про свої переживання. Раннє генерування, оновлення інформації та її зв'язок із пам'яттю особливо важливим є в тому місці, в якому переживається моральна травма, оскільки при зверненні до пам'яті можуть виникати емоції, що викликають почуття сорому (Greene, et al., 2020).

Під час морально травматичних переживань люди часто повідомляють про відчуття оніміння, описують дисоційовані стани, відчуття себе майже «поза тілом», що впливає на когнітивну обробку події (Murray & Ehlers, 2021).

Для нащадків жертв Голодомору характерним є відчуття гніву та обурення щодо злочинців замість сорому та провини, які асоціюються з моральною травмою. Тож обставини геноциду та ризики для безпеки можуть вплинути на моральні емоції, незважаючи на протилежні моральні стандарти та судження (Zasiekina, et al., 2021).

Трансгенераційна передача психічної травми в людей, що зазнали Голодомору та їхніх нащадків, може призвести до формування емоційного дистресу, що проявляється через почуття сорому та провини, пов'язаних із етнічною ознакою, які тісно пов'язані з моральною травмою (Vezo, 2011).

Л. Засєкіна дослідила словесно-емоційне вираження моральної травми людей, що пережили Голодомор. На її думку, словесно-емоційне розкриття травматичного досвіду стосується вираження гніву, зневаги, огиди, зменшення співпереживання та збентеження, які замінюють інші моральні емоції, зокрема сором та провину. Основні моральні наслідки Голодомору представлені стражданнями, нав'язливими травматичними спогадами та постійною тривою. Емоції сорому та провини пов'язані з вираженням негативних емоцій

щодо себе, тоді як емоції злості – щодо інших. У нащадків спостерігається яскраве негативне ставлення до радянської влади, які порушували суспільно прийняті моральні стандарти.

Висновки. Моральна травма – це підвид психічної травми, яка має свою специфіку, передусім в емоційних переживаннях. Виникнення моральної травми пов'язують з іншими видами травм, зокрема колективною та індивідуальною травмою. Проте для моральної травми ключову роль відіграє суб'єктивне сприйняття та переживання в індивідуальному досвіді людини самої ситуації як травмуючої, тобто поняття моральної травми розглядається в контексті індивідуального досвіду. Поняття моральної травми, на противагу індивідуальній травмі, вужче і стосується саме морального аспекту переживань людини, моральних емоцій, які виникають унаслідок цих переживань, та порушення моральних стандартів як чинника, що передуює виникненню моральної травматизації.

Теоретичний аналіз досліджень психологічних особливостей травматизації, характерних для свідків Голодомору та їхніх нащадків, виявив, що і для одних, і для інших характерними є нерациональне накопичення, накопичення надмірних запасів їжі, надзвичайна повага до їжі, правильний режим харчування, переїдання та заперечення і замовчування травмуючих подій. Серед емоційних реакцій – переживання надмірного страху, тривожності, гніву та огиди, схильність до смутку та сорому, занепокоєння щодо виживання та страх щодо можливого повторення ситуації голоду. Ці дані вказують на стійкість передачі травматичного досвіду через покоління.

Зіставивши результати досліджень психологічних наслідків Голодомору з концептом моральної травми як формою передачі травматичного досвіду через покоління, було визначено, що моральна травма, яка проявляється через моральні емоції страху, огиди та сорому узгоджується з психологічними особливостями, характерними для осіб, які пережили Голодомор, та їхніх нащадків.

Аналіз наукових джерел виявив, що в сьогодні немає детальних досліджень, що виявляють закономірності в проявах та передачі травматичного досвіду, пов'язаного з Голодомором через покоління. Завданням для подальшого наукового пошуку є детальне емпіричне дослідження моральної травми в прямих нащадків свідків Голодомору, зокрема другого та третього покоління.

Література

1. Долішня, Н., Рослюк, С. (2011). Посттравматичні наслідки Голодомору. *Медицина світу*, 30 (4). URL: <http://msvitu.com/archive/2011/april/article-5.php>
2. Гордовська, Т.І. (2021). Конструкт моральної травми та його концептуальний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 4.
3. Засєкіна, Л. В., Гордовська, Т. І. (2021). Голодомор як психічна та моральна травма у сімейних жіночих нарративах. *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 19 листопада 2020 р.)*. (с. 49–52). Київ.
4. Маслюк, А. М. (2010). Різновиди депривуючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 38, 238–246.
5. Обушний, М., Воропаєва, Т. (2009). Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932-1933 років. *Соціальна психологія*, 2, 39–48.
6. Рева І. (2019). По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: К. І. С.
7. Barnes, H. A., Hurley, R. A., Taber, K. H. (2019). Moral injury and PTSD: often co-occurring yet mechanistically different. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 31(2), 98-103.
8. Baum, S. K. (2008). *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*. Cambridge University Press.
9. Bezo, B., Maggi, S. (2018). Intergenerational Perceptions of Mass Trauma's Impact on Physical Health and Well-Being. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10 (1), 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000284>
10. Bezo, B., Maggi, S. (2015). Living in «survival mode»: Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social Science & Medicine*, 134, 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009>
11. Braga, L. L., Mello, M. F., Fiks, J. P. (2012). Transgenerational transmission of trauma and resilience: a qualitative study with Brazilian offspring of Holocaust survivors. *BMC Psychiatry*, 12 (1), 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-244X-12-134>
12. Brom, D., Kfir, R., Dasberg, H. (2001). A controlled double-blind study on children of Holocaust survivors. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 47–57.
13. Coady, A., Carney J. R., Frankfurt, S., Litz, B. T. (2020). Development of the moral injury construct. In Kelle, B. E. (Ed.) *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, 21–32.
14. Conde-Caballero, D. Rivero-Jimenez, B. Mariano-Juarez L. (2021). Memories of hunger, continuities, and food choices: An ethnography of the elderly in

extremadura (Spain). *Appetite*, 164 (1), № 105267. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2021.105267>

15. Currier, J., McCormick, W., Drescher, K. (2015). How do morally injurious events occur? A qualitative analysis of perspectives of Veterans with PTSD. *Traumatology*, 21, 106–116. DOI: <https://doi.org/10.1037/trm0000027>

16. Frankfurt, S., Frazier, P. (2016). A review of research on moral injury in combat veterans. *Military Psychology*, 28(5), 318-330. DOI: <https://doi.org/10.1037/mi10000132>

17. Gorbunova, V. Klymchuk, V. (2020). The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 7(2), 33–68. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus609>

18. Greene, T., Bloomfield, M. A. P., Billings, J. (2020). Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12 (S1), 143–145. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000641>

19. Griffin, B.J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B.T., Bryan, C.J., Schmitz, M., Maguen, S. (2019). Moral Injury: An Integrative Review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350–362. DOI: <https://doi.org/10.1002/jts.22362>

20. Kellermann, N. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50 (1), 33–39.

21. Koh, E. (2021). The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention*, 15(1), 115–133. DOI: <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776>

22. Murray H., Ehlers A. (2021). Cognitive therapy for moral injury in post-traumatic stress disorder. *Cambridge University Press: The Cognitive Behaviour Therapist*. 14(8). DOI: <https://doi.org/10.1017/S1754470X21000040>

23. Nazarov, A, Fikretoglu, D, Liu A, Thompson, M, Zamorski, M. A. (2018). Greater prevalence of post-traumatic stress disorder and depression in deployed Canadian Armed Forces personnel at risk for moral injury. *Acta Psychiatr Scand*, 137(4), 342–354. DOI: <https://doi.org/10.1111/acps.12866>

24. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*, 35–37. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15782.04162>

25. Tangney, J. P., Stuewig, J., Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372.

26. Wilson, C., Ford, J. (2012). Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach. *SAMHSA's Trauma and Justice Strategic Initiative*, 7–9.

27. Zasiakina, L., Leshem, B., Hordovska, T., Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8 (1), 137–158. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

28. Zasiiekina, L., Zasiiekin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>

References

1. Dolishnia, N., Rosliuk, S. (2011). Posttraumatychni naslidky Holodomoru [Post-traumatic consequences of Holodomor]. *Medytsyna svitu – Medicine of the world*, 30 (4) [in Ukrainian].
2. Hordovska, T. I. (2021) Konstrukt moralnoi travmy ta yoho kontseptualnyi zmist [The construct of moral trauma and its conceptual content]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky» - Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series*, 4 [in Ukrainian].
3. Zasiiekina, L. V., Hordovska, T. I. (2021). Holodomor yak psykhična ta moralna travma u simeinykh zhinochykh naratyvakh [The Holodomor as mental and moral injury in family female narratives]. *Mizhdystsyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Kyiv, 19 lystopada 2020 r.) - Interdisciplinary approaches in the study of the Holodomor-genocide: materials of the IV International scientific-practical conference, (Kyiv, November 19, 2020)*. 49–52 [in Ukrainian].
4. Masliuk, A. M. (2010). Riznovydy depryvuiuchykh chynnykiv podii holodomoriv v Ukraini pershoi polovyny XX stolittia [Varieties of depriving factors of the events of the Holodomor in Ukraine in the first half of the XX century]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy – Scientific notes of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 38, 238–46 [in Ukrainian].
5. Obushnyi M., Voropaieva T. (2009) Polityko-psykhologichni aspekty Holodomoru 1932-1933 rokiv [Political and psychological aspects of the Holodomor of 1932-1933]. *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology*, 2, 39–48 [in Ukrainian].
6. Reva, I. (2013). Po toi bik sebe: sotsialno-psykhologichni i kulturni naslidky Holodomoru ta stalinskykh represii [On the other side: the socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions]. *Instytut suspilnykh doslidzhen. Dnipropetrovsk: A. L. Svidler – Institute of Social Research. Dnepropetrovsk: AL Svidler*. [in Ukrainian].
7. Barnes, H. A., Hurley, R. A., Taber, K. H. (2019). Moral injury and PTSD: often co-occurring yet mechanistically different. *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 31(2), 98–103.
8. Baum, S. K. (2008). *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*. Cambridge University Press.
9. Bezo, B., Maggi, S. (2018). Intergenerational Perceptions of Mass Trauma's Impact on Physical Health and Well-Being. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10 (1), 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000284>
10. Bezo, B., Maggi, S. (2015). Living in «survival mode»: Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine.

Social Science & Medicine, 134, 87–94. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009>

11. Braga, L. L., Mello, M. F., Fiks, J. P. (2012). Transgenerational transmission of trauma and resilience: a qualitative study with Brazilian offspring of Holocaust survivors. *BMC Psychiatry*, 12 (1), 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-244X-12-134>

12. Brom, D., Kfir, R., Dasberg, H. (2001). A controlled double-blind study on children of Holocaust survivors. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 47–57.

13. Coady, A., Carney J. R., Frankfurt, S., Litz, B. T. (2020). Development of the moral injury construct. In Kelle, B. E. (Ed.) *Moral Injury: A Guidebook for Understanding and Engagement*, 21–32.

14. Conde-Caballero, D. Rivero-Jimenez, B. Mariano-Juarez L. (2021). Memories of hunger, continuities, and food choices: An ethnography of the elderly in extremadura (Spain). *Appetite*. 164 (1), № 105267. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2021.105267>

15. Currier, J., McCormick, W., Drescher, K. (2015). How do morally injurious events occur? A qualitative analysis of perspectives of Veterans with PTSD. *Traumatology*, 21, 106–116. DOI: <https://doi.org/10.1037/trm0000027>

16. Frankfurt, S., Frazier, P. (2016). A review of research on moral injury in combat veterans. *Military Psychology*, 28(5), 318-330. DOI: <https://doi.org/10.1037/mil0000132>

17. Gorbunova, V. Klymchuk, V. (2020). The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 7(2), 33–68. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus609>

18. Greene, T., Bloomfield, M. A. P., Billings, J. (2020). Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12 (S1), 143–145. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000641>

19. Griffin, B.J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B.T., Bryan, C.J., Schmitz, M., Maguen, S. (2019). Moral Injury: An Integrative Review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350–362. DOI: <https://doi.org/10.1002/jts.22362>

20. Kellermann, N. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50 (1), 33–39.

21. Koh, E. (2021). The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention*, 15(1), 115–133. DOI: <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776>

22. Murray H., Ehlers A. (2021). Cognitive therapy for moral injury in post-traumatic stress disorder. *Cambridge University Press: The Cognitive Behaviour Therapist*. 14(8). DOI: <https://doi.org/10.1017/S1754470X21000040>

23. Nazarov, A, Fikretoglu, D, Liu A, Thompson, M, Zamorski, M. A. (2018). Greater prevalence of post-traumatic stress disorder and depression in deployed

Canadian Armed Forces personnel at risk for moral injury. *Acta Psychiatr Scand*, 137(4), 342–354. DOI: <https://doi.org/10.1111/acps.12866>

24. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*, 35–37. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15782.04162>

25. Tangney, J. P., Stuewig, J., Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372.

26. Wilson, C., Ford, J. (2012). Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach. *SAMHSA's Trauma and Justice Strategic Initiative*, 7–9.

27. Zasiékina, L., Leshem, B., Hordovska, T., Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8 (1), 137–158. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

28. Zasiékina, L., Zasiékin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58. DOI: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>

Received: 20.10.2021

Accepted: 18.11.2021